VRIJE UNIVERSITEIT BRUSSEL

HET POPULISTISCHE TAALSPEL

Denken over populisme zonder fundament, maar met de taalfilosofie van Wittgensteins 'Philosophische Untersuchungen' ('PU') als leidraad

STEFAN DWARSWAARD
4 augustus, 2025

Promotoren: Dr. Vincent Vincke
Letteren en Wijsbegeert
Aantal woorden: 8797

Inhoudsopgave

Abstract 3
Inleiding 4
Methodologie 5
Sectie 1: *Populisme* in dagdagelijks gebruik 6
Sectie 2: *Populisme* in politieke theorie 8

2.1 *Democratie* 10

Sectie 3: Wittgenstein als politiek denker 11

3.1 Wittgenstein in historische context 11
3.2 Een politieke lezing van Wittgenstein 13
3.3 Limieten van Wittgenstein als politiek denker 14

Sectie 4: Een Wittgensteiniaans touw spinnen met *populisme* 15

4.1 *Taalspelen* 16
4.2 De *taalspelen* rondom het woord *populisme* 17
4.3 *Familiegelijkenissen* 18
4.4 *populisme* als *familiegelijkenis* 19
4.5 Aspect-zien 21
4.6 *Populisme* als aspect-zien 22

Sectie 5: *Populisme* definiëren is *chimerical* 24
Conclusie 26
Bibliografie 29

Abstract

Deze bachelorproef onderzoekt hoe de taalfilosofie van Ludwig Wittgenstein uit de *Philosophische Untersuchungen (PU[1])* kan bijdragen aan het debat over *populisme. Populisme* blijkt in zowel dagdagelijks gebruik als in academische context een veelzijdig en contextafhankelijk concept, dat zich moeilijk laat vangen in een definitie. Aan de hand van Wittgensteins kernbegrippen – *taalspelen* (*Sprachspiel*), *familiegelijkenissen* (*Familienähnlichkeit*) en *aspect-zien* (*das Bemerken eines Aspekts*) – wordt de stelling verdedigt dat *populisme* geen vaste essentie heeft, maar eerder functioneert als een *familiegelijkenisconcept* met een netwerk van overlappende gebruiken, gevormd binnen verschillende *taalspelen.*

De centrale stelling luidt dat: (1) het debat over *populisme* bestaat uit verschillende *taalspelen* die elkaar deels overlappen, maar vaak langs elkaar heen spreken, (2) *populisme* het best begrepen kan worden als een *familiegelijkenis*, en (3) de strijd over de betekenis van *populisme* vooral een strijd is over het zien van aspecten. Wittgensteins benadering maakt zichtbaar hoe politieke begrippen hun betekenis ontlenen aan gebruik, context en wereldbeeld. Echter wordt in deze paper geen poging gedaan om dit terug te voeren tot een essentie, omdat dit een onhaalbaar doel is en misleidend. In deze bachelorpaper wordt geargumenteerd dat dit vergelijkbaar is met Wittgensteins analogie van jagen op een chimaera – een mythisch wezen uit de Griekse mythologie, bestaande uit meerdere beesten.

[1] Als ik 'PU' tussen aanhalingstekens zet dan bedoel ik het gehele boek: de '*PU'* en de '*PPF'*

Inleiding

Waar denkt u aan bij het woord *populisme*? Denkt u aan partijen als Vlaams Belang of de PVV, aan leiders als Orban en Trump? Ziet u *populisten* als bedreiging voor de *democratie*, of als vertegenwoordigers van het volk? En als het voor u duidelijk is wat *populisme* betekent, denkt u dan dat dat de enige betekenis is?

In 2017 koos de Cambridge Dictionary *populisme* als het woord van het jaar. Volgens het online woordenboek was het een van de meest gezochte termen op het internet (Mudde, 2018). Toch stelt de Nederlandse politicoloog Cas Mudde dat het begrip vaak op een verkeerde manier wordt gebruikt (Mudde, 2018). Als deze aanname van Mudde klopt, zou een veelgebruikt woord in het politiek discours, verkeerd worden gebruikt. Wat impliceert dit over de wijze waarop taal functioneert in haar dagelijks gebruik?

> *Ich möchte nicht mit meiner Schrift Andern das Denken ersparen. Sondern, wenn es möglich wäre, jemand zu eigenen Gedanken anregen.* (*PU* p. 4)

Deze quote van Wittgenstein komt uit zijn '*Philosophische Untersuchungen'* – vanaf nu afgekort als '*PU'* en dit werk vormt de leidraad[2] van deze bachelorproef.

Jean Paul van Bendegem – oud professor op de VUB – beschreef de late Wittgenstein van de *'PU'* als volgt:

> *Één van de cruciale kenmerken van die late periode is dat hij niet meer een theorie voorstelt, zoals hij deed in de vroege periode, maar eerder observaties maakt, of zoals ik het graag formuleer: het leesteken van de vroege periode is het uitroepteken […] [en] in de latere fase wordt dat het vraagteken.* (Podcast Filosofie, 2021, 30.33)[3]

Mijn introductie begon daarom met een aantal vragen en de uitnodiging om mee te filosoferen. De bachelorproef probeert eerst het politieke discours rondom het woord *populisme* te beschrijven. Vervolgens zal aan de hand van Wittgensteins '*PU*' vanuit een taalfilosofische benadering het woord *populisme* benaderd worden. De centrale stelling luidt dat: (1) het debat over *populisme* bestaat uit verschillende *taalspelen* die elkaar deels overlappen, maar vaak langs elkaar heen spreken, (2) *populisme* het best begrepen kan worden als een *familiegelijkenis*, en (3) de strijd over de betekenis van *populisme* vooral een strijd is over het zien van aspecten. De literatuur die is gebruikt voor de bachelorproef is interdisciplinair en

[2] Geïnspireerd op Ben-Yami's (2017, p. 418) herschrijving van (RPP I §633)

[3] 'PU' is post mortem gepubliceerd en in het filosofische debat over Wittgenstein wordt vaak gesproken over een late en een vroege Wittgenstein.

bestaat uit taalfilosofie, politieke filosofie, media- en communicatiewetenschappen, linguïstiek en fragmenten uit de journalistiek en de politiek.

De vraag die ik doorheen mijn bachelorproef centraal stel is: *Hoe kan Wittgensteins taalfilosofie in de 'PU' bijdragen aan het debat over de betekenis van het woord populisme?*

Methodologie

De hoofdvraag wordt beantwoord aan de hand van teksten rondom het begrip *populisme* met secundaire en primaire teksten over Wittgensteins '*PU'*. Het is een kwalitatief onderzoek naar de betekenisvorming van het woord *populisme*.

De eerste sectie onderzoekt het dagelijkse gebruik van het woord *populisme*, of eigenlijk: het niet academische gebruik van het woord *populisme*, deze sectie toont voorbeelden uit de journalistiek en uit het politiek discours. Dit sluit aan bij Wittgensteins '*PU'* omdat het uitleggen van een woord aan de hand van voorbeelden een legitieme manier van expressie is (Ben-Yami, 2017, p. 415; *PU* §71).

In de tweede sectie komen de twee belangrijkste academische benaderingen rondom het woord *populisme* aan bod, namelijk die van post marxistische politiek filosofe Chantal Mouffe en haar Argentijnse man en politicoloog Ernesto Laclau tegenover de Nederlands politicoloog Cas Mudde, samen met de Chileense politicoloog Cristóbal Rovira Kaltwasser.

De derde sectie onderbouwt waarom ik Wittgenstein heb gekozen, dit wordt gedaan aan de hand van een historisch kader, daarnaast onderzoekt *sectie 3* aan de hand van secundaire literatuur over Wittgensteins *'PU'* welke invloed hij heeft op politiek en waar de limieten liggen om de politiek te verklaren *'PU',* deze sectie heeft als doel om het gebruik van Wittgensteins taalfilosofie in het politiek discours rondom *populisme* te rechtvaardigen.

Vervolgens komen in de vierde en de vijfde sectie, de eerste drie secties samen om te onderzoeken hoe het denken van Wittgenstein het debat rondom *populisme* kan verklaren.
Deze sectie probeert geen universele en sluitende definitie van *populisme* te geven, maar laat via voorbeelden zien hoe het woord op verschillende manieren ingevuld wordt binnen diverse *taalspelen*. Dit is in lijn met de '*Philosophie der Psychologie – Ein fragment'* [4](§202) – vanaf nu afgekort als PPF:

[4] Voorheen 'Deel II'

(Ich strebe nicht mit allen diesen Beispielen irgend eine Vollständigkeit an. Nicht eine Klassifikation der psychologischen Begriffe. Sie sollen nur den Leser in den Stand setzen, sich in begrifflichen Unklarheiten zu helfen.)

Het is het niet zo dat omdat er geen universele definitie is van *populisme*, dat het daarom noodzakelijkerwijze een relativistische onderneming is. Er is niks dat belet om de contexten waarin *populisme* voorkomt te vergelijken (Podcast Filosofie, 2021, 37.45)[5]. Het stelt ons juist in staat om de grenzen van het woord *populisme* te analyseren (Ben-Yami, 2017, 418).

Sectie 1: *Populisme* in dagdagelijks taalgebruik[6]

Sheila Sitalsing: *Wiegel is toch wel de uitvinding van het populisme, voordat we het zo noemde. Hij heeft* [de term] *'de mensen in het land' bedacht en 'het rechtstreeks je tot de mensen richten voor de camera'…*

Gijs Groenteman: *Maar is dat populisme Sheila?*

Sheila Sitalsing: *Hij was voor Fortuyn de eerste populist die we kenden in de politiek.*

Gijs Groenteman: *Maar populisme zit hem toch in dat je de plannen die je hebt niet per se gestoeld zijn op een reële verwachting, maar eerder op een onderbuikgevoel. Was hij daar ook…*

Sheila Sitalsing: *Ze zijn gestoeld op het idee van dat er een volk is tegenover de elite, hij heeft de VVD heel volks gemaakt, dat was voorheen de partij van oud en was veel deftiger, hij heeft dat hele deftige eruit gejaagd […].*

Pieter Klok: *[…] [V]oor Wiegel ging het echt om stijl […]*

Dit is een fragment uit de podcast *Kamer van Klok*, van de Nederlandse krant *de Volkskrant*, het is een gesprek over oud-VVD prominent Hans Wiegel die in de week van de opnames overleed (Groenteman, 2025, 58:30). In deze journalistieke podcast gebruiken ze wekelijks het woord *populisme* om te verwijzen naar politici als Geert Wilders van de PVV, echter is dit de eerste keer dat hun interpretatie van het woord ter discussie wordt gesteld.[7] De reden is dat journaliste Sitalsing, Hans Wiegel van de neoliberale partij – de VVD – een *populist* noemt. Vervolgens noemen Sitalsing, Groetman en Klok verschillende aspecten van wat iemand een

[5] Herschreven tekst gebaseerd op Jean Paul van Bendegem

[6] Ik gebruik dagelijks taalgebruik (Alltäglicher Sprachgebrauch in onder andere *PU §23)* vanuit mijn eigen interpretatie van Wittgensteins '*PU'* als het concrete en veelvormige gebruik van woorden in alledaagse situaties. Dit plaatst Wittgenstein tegenover de zoektocht van filosofen en logici naar een essentie van begrippen (*PU §116).*

[7] Waarschijnlijk omdat het – zoals Ben-Yami (2017, 418) op de grens ligt van wat *populisme* betekent

populist maakt. Het inhoudelijke gesprek over de Nederlandse politiek komt niet tot stilstand door de onenigheid over de definitie van het woord '*populisme*', blijkbaar kunnen de verschillen naast elkaar bestaan.

Linguïst Peter Baker (2019) vergelijkt in een artikel in *The Guardian* de verschillende academische interpretaties en het dagelijkse gebruik van *populisme*. Hij schrijft dat het woord *populisme* in de media meestal zonder uitleg wordt gebruikt, alsof iedereen al precies weet wat het betekent, het verklaart: Brexit, Trump, Viktor Orbáns machtsgreep in Hongarije, de opkomst van Jair Bolsonaro in Brazilië (Baker, 2019, p. 1). Volgens hem klinkt het woord vaak als een horrorfilm:

> *An alien bacteria that has somehow slipped through democracy's defences – aided, perhaps, by Steve Bannon or some other wily agent of mass manipulation – and is now poisoning political life, creating new ranks of populist voters among "us".* (Baker, 2019, p. 1)

Maar hoewel media politici bestempelen met het woord *populisme* (zonder zelf goed te weten wat ze ermee bedoelen), geven politici zelf ook hun eigen draai aan de term. Orbán bijvoorbeeld ontkent dat hij een *populist* is. Volgens hem is een *populist* een leider die iets belooft maar dat vervolgens niet doen. Volgens Orbán is dat niet zijn geval: Hij doet juist wél wat hij zegt (Kruk, 2024). Daarentegen is Tom van Grieken blij met het label *populist* en draagt hij het als een ere-badge (Maly, 2020, p. 450). Barack Obama zei in een toespraak dat de *populistische* bewegingen hadden meegeholpen in een wereldwijde golf van een politiek van angst, wrok en terugtrekking, die een pad naar autoritarisme effent. Obama zei vervolgens: *"Ik ben niet alarmistisch. Ik stel alleen feiten vast"* (Baker, 2019, p. 1). Politici interpreteren het woord dus op verschillende manieren: sommigen dragen het met trots, anderen meiden het woord als een vijand.

In Europese context verwijst *populisme* naar anti-immigratie en xenofobie, terwijl in Latijns-Amerika het woord verwijst naar cliëntelisme en economisch wanbeheer (Mudde & Kaltwasser, 2017, p 2). Het *populisme* in het ene werelddeel is dus niet hetzelfde als het *populisme* van een ander continent. Dit is ook iets wat Paus Fransiscus in 2017 opviel:

> *It is an equivocal term, because in Latin America populism has another meaning. In Latin America, it means that the people —for instance, people's movements— are the protagonists. They are self-organized. When I started to hear about populism in Europe I didn't know what to make of it, until I realized that it had different meanings.* (De Vega, 2017)

Deze voorbeelden laten zien dat *populisme* in de media en in het politieke discours geen eenduidige betekenis heeft. Het is een veelzijdig en contextafhankelijk woord dat verschillende ladingen krijgt, *populisme* wordt soms afgeschilderd als demagogie en soms als een politieke stijl. In de volgende sectie wordt onderzocht hoe academici trachten om *populisme* te vatten.[8]

Sectie 2: *Populisme* in politieke theorie

Het definiëren van *populisme* is een onderwerp waar veel verschillende academici in de wereld zich mee bezighouden, dit leidt echter – net als in het dagelijks gebruik – niet tot consensus, maar eerder tot uiteenlopende en tegenstrijdige perspectieven. Zo schrijven Mudde & Kaltwasser (2017, p. 6) over *populisme*:

> *[…] It is truly an essentially contested concept. A perfect example of the conceptual confusion is found in the seminal volume Populism: Its Meaning and National Characteristics in which different contributors define populism, among others, as an ideology, a movement, and a syndrome.*

Mudde & Kaltwasser (2017) noemen *populisme* een *essentially contested concept* omdat het woord een omstreden betekenis heeft. Mudde & Kaltwasser (2017) benoemen de pluraliteit van de term *populisme,* maar proberen in hun werk de term te voorzien van een kader zodat het voor de lezer begrijpelijk is. Voor hun is *populisme* meer dan opportunisme en demagogie. De benadering die hun voorkeur heeft is hun *ideological approach*. Deze benadering is gesitueerd binnen de context van de *liberale democratie*[9] en heeft de volgende definitie van *populisme*:

> *[…] A thin-centered ideology that considers society to be ultimately separated into two homogeneous and antagonistic camps, "the pure people" versus "the corrupt elite," and which argues that politics should be an expression of the volonté générale (general will) of the people.* (2017, p. 6)

Thin-centered ideology wordt door Mudde en Kaltwasser tegenover een *host ideology* gezet, waaraan het zich koppelt. *Host ideologies* zijn bijvoorbeeld *liberalisme, nationalisme, communisme en socialisme. Populisme* moet zich koppelen aan deze ideologieën, zo zou in het

[8] Bevatten heb ik bewust gebruikt om de kritiek van Wittgensteins '*PU'* in de volgende secties beter te beschrijven

[9] Dat ze *populisme* situeren in *liberale democratie* wordt wel genuanceerd in de tekst (p. 2): "*Although this focus is particular, and obviously limiting, it means that we neither consider liberal democracy to be flawless, or any alternative democratic system by definition undemocratic, nor apply the approach only within a liberal democratic framework."*

geval van Van Grieken het *populisme* zich koppelen aan de *host ideology nationalisme* en in het geval van Bernie Sanders koppelt het zich aan het *socialisme*. Dit toont dat *populisme* uiteenlopende vormen kan aannemen. En het volk (*the people)* wordt als *puur* geportretteerd, terwijl de elite als *corrupt* wordt afgeschilderd, dit geeft een morele lading aan *populisme* in de *ideological approach*. Het doel van Mudde en Kaltwasser (2017, p. 1) is om in hun definitie twee kritieken over *populisme* te weerleggen: dat het een politieke strijdterm zou zijn die gebruikt wordt om politieke tegenstanders te veroordelen en ten tweede dat het te vaag is en daardoor op elke politieke figuur van toepassing is.

De definiëring van Mudde en Kaltwasser is niet zonder kritiek. Mouffe (2018) & Laclau (2005) schrijven dat *populisme* geen ideologie is, maar *a political logic of articulation* en stellen voor om *populisme* terug te plaatsen in de politieke praktijk[10] (Laclau, 2005, p. 1). Laclau (2005, p. 1) gaat in het werk *'Populism: What's in a name?'* tevergeefs opzoek naar de definitie van *populisme*. Hij concludeert dat *populisme* wel een betekenis heeft in onze taalpraktijk, maar dat deze zich niet laat vertalen in een definitie. Laclau schrijft:

> *This engages us immediately in a complicated and ultimately self-defeating task: finding that ultimate redoubt where we would find 'pure' populism, irreducible to those other alternative characterisations. If we attempt to do so we enter into a game in which any attribution of a social or ideological content to populism is immediately confronted with an avalanche of exceptions.* (2005, p. 1)

Dat *populisme* een lastig te definiëren woord is, blijkt uit de "avalanche of exceptions" die Laclau (2005) ziet wanneer men probeert om een vaste definitie te geven aan *populisme*. Wat Laclau wel biedt, is een formele of ontologische benadering van *populisme* – tegenover de ontische benadering van Mudde & Kaltwasser. Hij stelt zich daarom niet de vraag of een beweging *populist*isch is of niet, maar in hoeverre een politieke actor *populist*isch is (2005, p. 11)? Voor Laclau is *populisme* vooral een constructie van een 'equivalentie logica'[11], dit betekent dat het *populisme* een antagonistische groep construeert die zich gezamenlijk verzet tegen de elite (2005, p. 12).

Omdat er in elke politieke actor een mate is van het construeren van 'equivalentie logica' schrijven Mouffe en Laclau dat het *populisme* inherent is aan het politieke (Laclau, 2005, p. 12; Mouffe, 1999, p. 755). De politieke dynamiek van *populisme* hangt ervan af of deze equivalentie voortdurend wordt gereproduceerd (Laclau, 2005, p. 7.). Daarom is het *populisme*

[10] Vertaald uit het Engels: Political practice
[11] Vertaald uit het Engels: Logic of equivalence

geen politieke stroming, maar de essentie van de politiek. In deze benadering is de *liberale democratie* het probleem en de *radicale democratie* de oplossing. In de *radicale democratie* van Mouffe wordt er niet gezocht naar een rationele consensus, maar een agonistisch pluralisme waar consensus slechts tijdelijk is en waar altijd een vorm van uitsluiting wordt erkend (1999, pp. 755-756). In deze democratie komen harde verschillen tot uitspraak en staat er 'daadwerkelijk'[12] iets op het spel, in tegenstelling tot *liberale democratie*, waar er een bepaalde consensus is over het functioneren van een *democratie*. Dit koppelt zij dan weer aan *populisme* in haar pleidooi voor een links *populisme* om tegenover het huidige rechtse *populisme* te zetten in West-Europa (2018). Zo leidt het academische debat over de betekenis van het woord *populisme* ons terug naar de zoektocht naar de betekenis van het woord *democratie.*

2.1 *Democratie*

In de vorige paragraaf wordt geconcludeerd dat het academische debat over *populisme* zijn herkomst heeft in het academische debat over *democratie.* Laclau en Mouffe hebben een ander beeld van *democratie* dan Mudde en Kaltwasser. Hun onenigeid over *populisme* is geworteld in een debat over *democratie.* Mouffe (2020, p. 2) ziet dit ook en schrijft over de *liberale democratie*:

> *Should it be envisaged as the rational solution to the political question of how to organize human coexistence? Does it therefore embody the just society, the one that should be universally accepted by all rational and reasonable individuals? Or does liberal democracy merely represent one form of political order among other possible ones?*

Als de liberale democratie slechts één van de manieren is van *democratie* dan is deze vorm niet universeel en kunnen er andere alternatieven ontstaan, zoals de *radicale democratie* van Mouffe. In dat geval is *populisme* een bedreiging voor de (*liberale*) *democratie* die Mudde en Kaltwasser zien, maar past het in haar vorm van (*radicale*) *democratie*.[13] De *radicale democratie* die Mouffe (1999, p. 953; 2000, p. 1) voorstelt is voor een deel geïnspireerd door Wittgenstein en zijn kritiek op het idee van neutrale, rationele consensus. Deze lezing van Wittgenstein haalt ze vooral Richard Rorty's lezing van Wittgenstein (Mouffe, 2018, pp. 75-77). Daarnaast gebruikt ze Wittgensteins concept van *familiegelijkenissen* om te tonen dat er

[12] In de woorden van Mouffe

[13] Mouffe schrijft ook veel over de deliberatieve democratie van Habermas, ik heb dit niet benoemd in mijn paper omdat dit niet bijdraagt aan het beter begrijpen van *populisme.*

geen universele definitie van het 'democratische spel' bestaat, maar eerder een complex netwerk van overlappende overeenkomsten (Mouffe, 2000, p. 7).

Concluderend Mudde en Kaltwasser en Mouffe en Laclau verschillen in de benadering van het begrip *populisme*. Maar ze benoemen wel alle vier een aantal aspecten van *populisme*. Ten eerste dat het *populisme* een '*people'* tegenover een '*elite'* plaatst – iets wat politici en journalisten amper deden. Mudde en Kaltwasser proberen met hun definitie twee kritieken over *populisme* te weerleggen, echter is de vraag of hun poging tot definiëren, niet juist leidt tot een versmalling van het begrip. Wat gaat er verloren als we *populisme* uitsluitend benaderen binnen het kader van *liberale democratie*?

De tegenstelling tussen Muddes *thin ideology* en Laclau's *political logic* lijkt te wijzen op fundamenteel verschillende concepties van *populisme*. De onderliggende aannames over wat *democratie* zou moeten zijn, lijken hieraan ten grondslag te liggen en daarom botsen de politicologen in hun beschrijving van *populisme*. Terwijl Mudde (2018) het *populisme* ziet als een bedreiging voor de *liberale democratie*, ziet Mouffe (1999) *populisme* als essentie van politiek binnen een *radicale democratie* (Baker, 2019, p. 11).

Nu we in deze sectie hebben geconcludeerd dat er geen eenduidige betekenis is van *populisme* zal in de volgende secties worden onderzocht of Wittgensteins '*PU'* een verklaring kan geven voor de onenigheid over de term.

Sectie 3: Wittgenstein als politiek denker

3.1 Wittgenstein in historische context

De zoektocht naar definities als middel om de essentie van een begrip bloot te leggen is diepgeworteld in de westerse filosofische traditie. Sinds Plato wordt in de filosofie een essentialisme verondersteld waarin een concept uitgelegd moet worden door een definitie die alle gevallen dekt waarin het concept correct gebruikt wordt, een vorm die het concept altijd in zich draagt (Ben-Yami, 2017, p. 408). Aristoteles verwierp Plato's wereld van abstracte vormen, echter hield hij vast aan het idee dat een juiste definitie de natuur van een ding moest weergeven. Meer dan tweeduizend jaar later onderstreept Frege nogmaals het belang van een duidelijke afbakening: "*A concept that is not sharply defined is wrongly termed a concept"* (Baker & Hacker, 2005, 204). In zijn zoektocht naar een definitie voor nummers, definieert Frege het nummer drie bijvoorbeeld als de verzameling van alle triaden. Bertrand Russell, de mentor van Wittgenstein, schreef hierover:

> *This does not seem to be what we have hitherto been meaning when we spoke of 2 and 3, though it would have been difficult to say what we have been meaning* (Baker & Hacker, 2005, 205).

Frege's benadering van definities werd ondersteund door de analogie met chemische analyse: begrippen moesten worden ontleed in hun elementaire bestanddelen (Baker & Hacker, 2005, 203). Deze wetenschappelijke analogie draagt bij aan de Platoonse overtuiging dat betekenis alleen mogelijk is als er duidelijke, begrensde concepten bestaan – zonder grijszones of overgangsgevallen. De essentialistische opvatting stelt simpelweg dat een woord dat niet aan deze eis voldoet, geen echt conceptwoord is, maar polysemisch (Baker & Hacker, 2005, 206). Hannah Arendt verwoordt het pakkend door te stellen dat *logos* bij Plato een tiran is, omdat hij beweert het fenomeen in zijn geheel te tonen (Zerelli, 2025, p. 212).

Late Wittgenstein

De *vroege* Wittgenstein is in de *Tractatus Logico-Philosophicus* (vanaf nu afgekort als *Tractatus*) net als Frege opzoek naar een afgebakende definitie, een puur kristal. De *late* Wittgenstein, breekt daarentegen vooral in de '*PU'* met dit essentialisme (Ben-Yami, 2017, p. 410).[14] Echter zal Wittgenstein nog een stap verder gaan in zijn kritiek. In zijn 'Dictation for Schlick' schrijft Wittgenstein dat zijn nieuwe visie exact het tegenovergestelde is van Socrates' houding in Plato's dialogen (Baker & Hacker, 2005, p. 210; Ben-Yami, 2017, p. 408). Tegenover Frege's idee dat vage begrippen geen echte begrippen zijn, stelt Wittgenstein dat vage concepten wél functioneel en betekenisvol kunnen zijn. Een onscherpe foto kan nog steeds iemand afbeelden, en een instructie als *blijf ongeveer hier* kan volstaan (Ben-Yami, 2017, p. 413; *PU §*71). Wittgenstein verzet zich tegen het idee dat in de logica er geen vaagheid mag zijn (Ben-Yami, 2017, p. 416; *PU* §§96–101). Het ideaal is volgens Wittgenstein als een bril waardoor we naar de werkelijkheid kijken:

> *Das Ideal, in unsern Gedanken, sitzt unverrückbar fest. Du kannst nicht aus ihm heraustreten. Du mußt immer wieder zurück. Es gibt gar kein Draußen; draußen fehlt die Lebensluft. — Woher dies? Die Idee sitzt gleichsam als Brille auf unsrer Nase, und was wir ansehen, sehen wir durch sie. Wir kommen gar nicht auf den Gedanken, sie abzunehmen.* (*PU, §*103)

[14] Dit is in lijn met een langere opeenvolging van filosofen die kritiek hebben geuit op afgebakende definities zoals: Condillac, Mill, Locke, Stewart en Whewell[14] (Baker & Hacker, 2005, 208).

Dus volgens Wittgenstein ligt de betekenis niet in abstracte definities, maar in gebruik (Ben-Yami, 2017, p. 410). Al heeft Wittgenstein zijn best gedaan om het Platoonse spook uit de moderne taalfilosofie te halen, blijft volgens Ben-Yami (2017, p. 417) de zoektocht naar een scherpe afbakening tot op heden een belangrijke rol spelen in taalfilosofie.[15]

Doordat Wittgenstein zich heeft afgezet tegen de zoektocht naar essentie vanuit de Platoonse traditie, is hij een relevante denker wanneer het gaat over het debat over *populisme.* Vanuit een essentialisme zou namelijk worden gezegd dat *populisme* geen duidelijke afbakening heeft en zou daarom niet als een concept mogen worden aangeduid.[16] De 'PU' daarentegen presenteert concepten zoals *populisme* in al hun veelzijdigheid. De reden dat ik Wittgenstein als leidraad gebruik in deze paper en niet andere taalfilosofen ligt in de eerder vastgestelde verwarring van het begrip *populisme* en haar functie binnen taal. In tegenstelling tot taalfilosofen als Frege die de verwarring over betekenis van begrippen probeert af te bakenen, toont Wittgenstein in de *PU* wat ons in verwarring brengt, niet door een nieuwe theorie, maar door een descriptieve benadering van taal. Zoals we in de volgende secties zullen zien, helpt deze benadering om zowel het verschijnsel *populisme* als het debat erover beter te begrijpen.

3.2 Een politieke lezing van Wittgenstein

Wittgenstein schrijft niet over politiek in de gebruikelijke manier van hoe de discipline wordt begrepen (Temelini, 2024, p. 64). In zijn werk vinden we geen bespreking van rechten, politieke deugden of een politieke theorie. Toch schrijft Temelini (2024, p. 64) dat sinds de uitgave van zijn '*PU*' een groeiende belangstelling ontstaan is om Wittgensteins ideeën toe te passen op het begrijpen van politiek denken en handelen binnen politieke disciplines. Crary (2010) onderschrijft deze stelling van Temelini en omschrijft het als een *ongoing debate* over de significantie van Wittgensteins werk voor politiek denken. Temelini (2024, p. 80) vindt in de '*PU*' van Wittgenstein een advies om niet te generaliseren en om naar de andere kant van het debat te luisteren. Hij beargumenteert dat Wittgenstein kan bijdragen aan het politieke debat door zijn kritiek op generalisering omdat dit noodzaakt om scherpe grenzen te stellen aan woorden en te zoeken naar *"one definite class of features which characterize all cases"* (2024, p. 68).

---

[15] Baker & Hacker (2005, p. 214) geven ook kritiek op Wittgenstein en vragen zich af of hij geen nieuwe dogma's plaatst in zijn '*PU'* – echter in verband met de lengte van mijn bachelorproef ga ik hier niet verder op in.

[16] Zie citaat Frege (Baker & Hacker, 2005, 206).

Wittgenstein kan dus politiek gelezen worden, maar hoe moeten we zijn geschriften interpreteren? Als conservatief – zoals Burke, Spengler, Mannheim and Oakeshott – of progressief – zoals Mouffe en Rorty (Crary, 2010, p. 118):

> *Some commentators argue that Wittgenstein's work is deeply conservative and locate its putatively conservative character in a tendency to undermine the critical modes of thought required to make sense of demands for progressive change.*

Crary (2010, p. 140) beargumenteert dat beide kanten – de progressieve- en conservatieve invullingen – in conflict komen met Wittgensteins teksten omdat ze betekenis verkeerd interpreteren, beiden nemen namelijk aan dat een vaste betekenis nodig is om kritiek en sociale verandering te bewerkstelligen. In Wittgensteins '*PU*' gaat het daarentegen over het begrijpen van betekenis in menselijke activiteit en verbeelding binnen taal en om betekenis terug te brengen van het metafysische naar het dagdagelijkse gebruik (Crary 2010, p. 130).[17]

3.3 Limieten van Wittgenstein als politiek denker

Temelini (2024, p. 83) ziet de limieten van Wittgensteins '*PU*' om democratische politiek te duiden, hiervoor parafraseert hij Wittgensteins '*PU*':

> *Wittgenstein, we might say, does describe examples of democratic politics; only not everything that we call democratic politics is captured by these examples. His examples are appropriate, but only for a narrowly circumscribed purpose not for the concept in general.*[18]

Temelini (2024, pp. 82-83) schrijft dat Wittgensteins stellingen in de *'PU'* slechts werken in zeer specifieke gevallen waarin er bereidheid is om te luisteren en te onderhandelen. Ze veronderstellen deze bereidheid al en daarom is zijn benadering slechts nuttig wanneer beide partijen elkaar als waardig zien. De limieten liggen daarom volgens Temelini (2024, pp. 82-83) in hoe om te gaan met antidemocratische praktijken zoals despotisme, fascisme en tirannie. Daarom is het nodig om Wittgenstein aan te vullen met hedendaagse politiek denkers die schrijven over geweldloze manieren van overtuiging[19], civiele acties en tactieken om partijen naar de onderhandelingstafel te brengen.

Wittgensteins '*PU'* is vruchtbaar voor het denken over democratische processen en politieke conflicten. Het werk laat zien dat het gebruik van woorden ongereguleerd is, en niet overal

[17] De interpretatie van Crary (2010) zal ik aanhouden in deze paper.
[18] Parafrasering van p. 6 §3 over Augustine
[19] 'Persuasion' in het originele artikel

gebonden is aan dezelfde regels (*PU* §68). Tegelijkertijd blijft zijn benadering beperkt wanneer het gaat om situaties waarin dialoog ontbreekt of macht ongelijk verdeeld is. In het geval van deze paper kan Wittgensteins *'PU'* bijdragen aan het debat rondom *populisme* in het politieke discours omdat er wel een dialoog plaatsvindt.

Nu we weten *dat* Wittgenstein kan bijdragen aan een politiek debat zal de volgende sectie zich richten op *hoe* kernbegrippen uit de '*PU*' kunnen bijdragen aan het debat rondom *populisme*.

Sectie 4: Een Wittgensteiniaans touw spinnen met *populisme*

> *Und wir dehnen unseren Begriff der Zahl aus, wie wir beim Spinnen eines Fadens Faser an Faser drehen. Und die Stärke des Fadens liegt nicht darin, daß irgend eine Faser durch seine ganze Länge läuft, sondern darin, daß viele Fasern einander übergreifen.* (*PU, §67)*

Uit de eerste twee secties komt naar voren dat *populisme* op verschillende manieren wordt geïnterpreteerd. De paper beargumenteerd dat deze interpretaties overlappen op bepaalde punten, maar ook verschillen van perspectief – zoals bijvoorbeeld in de opvatting over democratie bij Mouffe en Laclau tegenover Mudde en Kaltwasser. Zoals in de methodologie werd aangegeven aan de hand van het citaat van Wittgenstein, is dit geen zoektocht naar een allesomvattende definitie, maar zal ik duiden hoe het woord gebruikt wordt en hoe deze verschillende aspecten verweven zijn als een touw.[20] Deze sectie beoogt te onderzoeken hoe de betekenis van *populisme* wordt gevormd door de uiteenlopende manieren waarop het wordt gebruikt en de effecten die het heeft in het politieke discours.

Drie kernbegrippen uit Wittgensteins '*PU'* kunnen hierbij helpen: het neologisme *taalspelen* (Sprachspiel), *familiegelijkenissen* (Familienähnlichkeit) en *aspect-zien* (das Bemerken eines Aspekts).

De drie begrippen tonen elk op hun eigen manier de pluraliteit van taal: *taalspelen* benadrukken dat betekenis ontstaat in contextgebonden gebruik, *familiegelijkenissen* laten zien hoe begrippen in verschillende contexten kunnen verschillen maar toch overlappende kenmerken vertonen en *aspect-zien* toont de manier waarop mensen slechts een aspect zien wanneer ze objecten waarnemen.

[20] Lees ook (PU §116, PU §127, PU §514)

In deze sectie zal ik mijn stelling onderbouwen dat: (1) het debat rondom *populisme* kan worden gezien als een verzameling van verschillende *taalspelen*, (2) dat daarom het woord *populisme* op dit moment, in het huidige gebruik, het best kan worden begrepen als een verzameling van *familiegelijkenis* en (3) dat de strijd over de definitie van *populisme* vooral een strijd is over het zien van aspecten.

4.1 *Taalspelen*

De discussie in de *'PU'* over determinatie van betekenis, definities en het uitleggen van concepten begint bij de bewering dat alles wat wij taal noemen geen gedeelde essentie heeft, maar dat er veel verschillende soorten verwantschap tussen hen bestaan (Ben-Yami, 2017, p. 411; *PU* §65). Volgens Wittgenstein is taal niet een vast systeem met strikte regels, maar een verzameling van praktijken waarin woorden betekenis krijgen door het gebruik in een bepaalde context (PU §49). Hij noemt deze specifieke context een *taalspel*, maar ook het geheel, alle talen en activiteiten waarin *taalspelen* zich voordoen noemt Wittgenstein een *taalspel* (*PU* §7). Op deze manier wordt taal gezien als een activiteit, als spelen, en hebben woorden geen vaste betekenis, slechts een gebruik binnen een *taalspel* (*PU* §23). Baker en Hacker (2005, pp. 214-215) geven vijf argumenten om woorden niet eenzijdig te benaderen, maar vanuit de meervoudigheid van verschillende *taalspelen* aan de hand van het voorbeeld 'game' (*PU* §65):

> *(1) that the standard speaker of our language is not aware of any properties common to all games that make them all games; (2) hence, that there is no common property or properties in virtue of which we hold all and only games to be games; (3) that we do not explain 'game' by enumerating characteristic marks of games; (4) that if asked or challenged, we would justify calling some activity 'a game' by reference to similarities to paradigmatic examples of games, rather than by citing properties common to all games; and (5) that even if we were to dis- cover such properties, this would not reveal the marks of our concept of a game because they would not belong to our (present) practice of explaining.*

Daarom zou het beter zijn om woorden niet eenzijdig te benaderen, vanuit één *taalspel*, maar vanuit meerdere *taalspelen* (*PU* §65). Doordat we proberen om woorden te generaliseren ontstaat verwarring, zo schrijft Wittgenstein (*PPF* §335):

Die unsägliche Verschiedenheit aller der tagtäglichen Sprachspiele kommt uns nicht zum Bewufstsein, weil die Kleider unserer Sprache alles gleichmachen. Das Neue (Spontane, 'Spezifische') ist immer ein Sprachspiel.

Wittgenstein wil met het idee van *taalspelen* duidelijk maken dat veel filosofische problemen ontstaan doordat we slechts naar een specifiek *taalspel*, een specifieke context kijken waarin het woord wordt gebruikt. Hierin geeft hij kritiek op de eenzijdige lezing van logici (waaronder hijzelf in de Tractatus) (*PU* §24). Filosofie moet daarom terug naar het dagelijks gebruik van taal, dan zullen we, volgens Wittgenstein, zien dat men geen exacte definities geeft, maar verklaringen (Wittgenstein, 2019, p. 38 §71). De woorden hoeven niet gedefinieerd te worden er hoeft geen platonische herinnering opgewekt te worden, want betekenis komt tot uitdrukking in een gebruikscontext (Ben-Yami, 2017, p. 415).

4.2 De *taalspelen* rondom het woord *populisme*

Populisme krijgt in verschillende contexten een andere betekenis, zoals blijkt uit de eerste twee secties. Vanuit Wittgensteins '*PU*'[21] kunnen deze contexten worden begrepen als verschillende *taalspelen*: ieder met eigen regels, doelen en interpretatiekaders. In het discours over *populisme* ziet Baker (2019) vooral een strijd tussen academici, de politiek en de media, vanuit Wittgensteins *taalspelen* behandel ik deze drie contexten waarin het woord *populisme* wordt gebruikt als drie verschillende *taalspelen*.

Het gebruik van de term overlapt soms – bijvoorbeeld wanneer wetenschappers in de media worden geciteerd – maar vaak spreken deze groepen langs elkaar heen, omdat *populisme* binnen elk *taalspel* een andere functie en betekenis heeft (Baker, 2019, p. 4). Dit leidt tot verwarring en debat, omdat men denkt over hetzelfde te spreken, terwijl men eigenlijk verschillende *taalspelen* speelt met hetzelfde woord.

Het podcastfragment uit de eerste sectie illustreert hoe het begrip populisme in de praktijk uiteenvalt in verschillende interpretaties die elk vanuit hun eigen perspectief redeneren. De onmogelijkheid om een van de drie uitspraken als 'fout' te bestempelen, wijst niet enkel op pluraliteit, maar ook op de filosofische vraag

Het podcastfragment in de eerste sectie toont dit goed aan, er ontstaat een debat en daarin is het niet duidelijk welke van de drie uitspraken over *populisme* als fout kan worden bestempeld. De reden is dat het woord *populisme* op meerdere manieren benaderd kan worden en hierdoor

[21] Zie hiervoor vooral *PU §§48–88*

alle drie de opvattingen in zekere zin verdedigbaar zijn. Aan de hand van Mudde en Kaltwasser (2017) zouden deze benaderingen van *populisme* als volgt verdeelt kunnen worden: Sitalsing verwoord *populisme* als een *politieke strategie*, waar net als bij Laclau (2005, p. 11) een *liberale* politicus ook *populistisch* kan zijn. Groenteman daarentegen ziet *populisme* als een *socio-economische* benadering waar het vooral draait om onverantwoordelijk beleid (Mudde & Kaltwasser, 2017, p. 3) en Klok ziet het *populisme* meer als een *politieke stijl* die politici hanteren om zoveel mogelijk aandacht te krijgen en kiezers voor zich te winnen (Groenteman, 2025). Maar is het wel zo makkelijk om deze grenzen te trekken? Vanuit Wittgenstein kunnen we de drie benaderingen ook weer zien als functies binnen een *taalspel:* de benaderingen lijken veel op elkaar en hebben niet allemaal één eigenschap gemeen, in plaats daarvan zijn er overlappende gelijkenissen, dit noemt Wittgenstein *familiegelijkenissen*, omdat deze gelijkenissen, net als bij leden van een familie overlappen en kruisen (*PU* §67).

4.3 *Familiegelijkenissen*

Het gebruik van *familiegelijkenissen* werd voor Wittgenstein gebruikt als een taalfilosofisch concept om verschillende talen met elkaar te vergelijken (Baker & Hacker, 2005, 209). Talen hebben namelijk een gemeenschappelijke oorsprong zoals het Nederlands en Duits beiden Germaanse talen zijn. Wittgenstein breidt het concept uit om de verschillen tussen *taalspelen* te verklaren (Baker & Hacker, 2005, 210).[22] Hij wil met het concept *familiegelijkenissen* af van het streven naar frictieloze theorieën en terug naar het frictievolle alledaagse gebruik:

> *Wir sind aufs Glatteis geraten, wo die Reibung fehlt, also die Bedingungen in gewissem Sinne ideal sind, aber wir eben deshalb auch nicht gehen können. Wir wollen gehen; dann brauchen wir die Reibung. Zurück auf den rauhen Boden!* (*PU* §107)

Aan de hand van Baker & Hacker (2005, pp. 212-214) kunnen *familiegelijkenissen* als volgt samengevat worden: Wittgenstein laat in zijn bespreking van het begrip ‘spel’ zien dat het onjuist is te denken dat alle spellen één gemeenschappelijk kenmerk moeten delen om als ‘spel’ te gelden (*PU* §66). In plaats daarvan vormen ze een netwerk van overlappende gelijkenissen – vergelijkbaar met een touw dat uit verschillende vezels bestaat (*PU* §§66-67). Hoewel we in theorie een strikte grens zouden kunnen trekken rond het begrip, doen we dat in de praktijk niet, het woord ‘spel’ wordt vloeiend gebruikt zonder exacte afbakening (*PU* §§68-69). Hij schrijft

[22] Stewart liep hierin voorop door te stellen dat wanneer associaties tussen betekenissen sterk genoeg zijn, zij samensmelten tot één complex begrip (Baker & Hacker, 2005, 208)

daarom dat een woord in verschillende *taalspelen* verschillende functies heeft en dus ook verschillende betekenissen en dat we de grenzen niet kennen omdat deze nog niet zijn opgetekend (*PU §69).* Hoe men woorden gebruikt is ongereguleerd en daarmee is de taal ook ongereguleerd (*PU* §68). Wittgenstein (*PU* §69) schrijft dat we daarom de grenzen van woorden niet kennen en dat we die wel kunnen tekenen – in een specifiek *taalspel* – maar dat dit niet nodig is om een concept bruikbaar te maken in het dagelijks gebruik. De definitie kan dan wel in het ene *taalspel* worden begrepen, maar niet in het andere *taalspel*. Daarnaast kunnen definities ook verouderd raken (*PU §23*)[23]. Wittgenstein gebruikt de analogie van een eeuwenoude stad[24] om onze taal te beschrijven: een doolhof van kleine straatjes, bestaande uit huizen gebouwd uit verschillende periodes, en omgeven door buitenwijken met rechte straten en uniforme huizen (*PU* §203). Het geven van een sluitende definitie is daarom geen vereiste (*PU* §70), mensen kunnen het begrip ook zonder vaste kenmerken plaatsen in een context en uitleggen wat ze ermee bedoelde aan de hand van voorbeelden (*PU* §69; *PU §71*; *PU* §75). Hijzelf stelt in de *'PU'* voor om *familiegelijkenisconcepten* uit te leggen aan de hand van voorbeelden of gevallen (Ben-Yami, 2017, p. 415).

De Wittgensteiniaanse invulling van *familiegelijkenissen* wordt door sommigen geprezen als een begrip van grote filosofische waarde en door anderen bekritiseerd als een illusie, het is een uitdaging voor het orthodoxe idee van definitie als analyse en stellen de manier van conceptwoorden uitleggen ter discussie (Baker & Hacker, 2005, 212).[25] Hoe functioneert het concept van *familiegelijkenissen* om naar de verschillende interpretaties van *populisme* te kijken?

4.4 *populisme* als *familiegelijkenis*

Wittgenstein stelt dat een woord in verschillende *taalspelen* uiteenlopende functies kan hebben, en daardoor ook verschillende betekenissen (*PU §*68). Omdat taalgebruik niet strikt gereguleerd is, zijn ook de grenzen van woorden niet scherp omlijnd (*PU §69*). In het geval van populisme betekent dit dat het begrip, afhankelijk van de context of gebruik telkens andere eigenschappen toont. *Populisme* in de woorden van Mudde en Kaltwasser (2017) (zie *sectie 2*) is een '*essentially contested concept'*, *populisme* heeft uiteenlopende interpretaties

[23] De bron verwijst naar de *PLP*, maar ik denk dat dit ook gezegd kan worden met §23

[24] Ik heb *ancient* vertaald als eeuwenoud, om aan te geven dat het niet een stad is die niet meer bestaat, maar eerder een historische stad die nog bestaat.

[25] Baker & Hacker (2005) behandelen drie kritieken en weerleggen deze niet, zie daarvoor: pp. 214-216.

en daardoor wordt het 'verward' met andere begrippen. Vanuit de *PU* is dit problematisch, omdat de kwalificatie 'essentially contested' alsnog veronderstelt dat er ergens een essentie schuilgaat die we proberen te benaderen, maar waar we het nooit volledig over eens worden. Wittgenstein zou eerder stellen dat een begrip als populisme géén verborgen essentie heeft, maar functioneert als een *familiegelijkenisconcept*: een cluster van overlappende kenmerken zonder één allesomvattende definitie (PU §67).

Deze benadering heeft echter ook haar beperkingen. Wie populisme als *familiegelijkenisconcept* benadert, erkent de contextuele en meervoudige aard van taal, maar ondermijnt tegelijk de mogelijkheid van een eenduidige analytische afbakening. Voor academisch onderzoek kan dit een probleem veroorzaken. [26] Toch stelt deze paper voor om populisme als *familiegelijkenis* te begrijpen, omdat dit wel toelaat om binnen specifieke taalspelen een afgebakende betekenis te geven, zonder te veronderstellen dat die universeel of tijdloos zijn (*PU §§70, 83).*

Populisme – zo blijkt uit de eerste sectie en het daarin geciteerde podcastfragment – heeft geen essentie en er zijn clusters van eigenschappen die in verschillende contexten in wisselende combinaties voorkomen. De betekenis van *populisme* varieert afhankelijk van de context, het doel en de gebruiker die het inzet. Het dagelijkse gebruik van het woord is dan geen 'verwarring', zoals Mudde en Kaltwasser schrijven, maar een manier van kijken naar *populisme* en de actoren die *populisme* bedrijven. Dit maakt een exacte defenitie van concepten onhaalbaar:

> *Aber ist die Erklärung nicht doch unexakt?" — Doch; warum soll man sie nicht "unexakt" nennen? Verstehen wir aber nur, was "unexakt" bedeutet! Denn es bedeutet nun nicht "unbrauchbar". Und über- legen wir uns doch, was wir, im Gegensatz zu dieser Erklärung, eine "exakte" Erklärung nennen!* (*PU* §88)

Er is niet zoiets als een *puur populisme* (zoals Laclau (2005) al zei) dat alle kenmerken die onder het woord vallen bezitten, dit betekent dat het metafysisch zou zijn om een exacte definitie te geven met een strakke afbakening van het woord, aangezien in het dagelijks gebruik dit niet wordt erkend. We zouden beter voorbeelden geven wat *populisme* is en vervolgens de *familiegelijkenissen* herkennen in de verschillende *taalspelen*. Echter is dat lastig om met de uitleg van *populisme* van Laclau en Mouffe te doen, omdat zij zich niet de vraag stellen wat wel en niet *populist* is, maar in hoeverre iets *populistisch* is (2005, p. 11).

---

[26] Lees de kritiek van Baker & Hacker (2005, p. 214)

Hierdoor wordt *populisme* een begrip zoals een hoopje en ontstaat de Sorites-paradox (Ben-Yami, 2017, p. 412). Dit zou geen probleem hoeven zijn als ze *populisme* ook in haar dagelijks gebruik zouden toelaten. Maar de denkers hebben juist kritiek op het dagelijks gebruik – vooral binnen de context van een *liberale democratie*– omdat deze een te negatieve connotatie heeft voor alle vormen van *populisme* (Laclau, 2005; Mouffe, 2018; Baker, 2019). Op basis hiervan kan geconcludeerd worden dat ze het *taalspel* in een context van *liberale democratie* als onjuist beschouwen.[27] Laclau en Mouffe tegenover Mudde en Kaltwasser erkennen de verschillende contexten waarin *populisme* wordt gebruikt en zijn zich bewust van het verschil in gebieden van de wereld. Echter zullen we in het volgende deel zien dat ze vanuit één aspect *populisme* benaderen en dat deze verklaard wordt vanuit hun visie op democratie– de eerste een post-marxistisch wereldbeeld en de tweede een liberaal wereldbeeld – universalisering rondom *populisme* is door dit verschil in *aspect-zien* onhaalbaar.

4.5 Aspect-zien

Net als bij *familiegelijkenissen* wordt later in de *'PU' aspect-zien* beschreven aan de hand van een voorbeeld[28]: dat van het eend-konijn (*PPF* §§118-217). Aan de hand van dit voorbeeld legt Wittgenstein uit hoe het zien van aspecten in zijn werk gaat (Ben-Yami, 2017, p. 409).[29] Wittgenstein meent dat verschijnselen zich nooit in hun totaliteit kunnen tonen (Zerilli, 2025, p. 214).[30] Mensen kunnen slechts een bepaald aspect waarnemen, het object blijft hetzelfde, maar de wijze van zien niet – zie *figuur 1* (*PU §*113; *PPF* §243). Iemands uitspraak krijgt pas betekenis wanneer een ander het aspect zelf leert herkennen, want je kan niet iets zien waarvan je denkt dat het er niet is. Wittgenstein (*PPF* §238) gebruikt hiervoor als voorbeeld om het blad aan een boom rood te zien, of het schakelen tussen eend en konijn in *figuur 1*.[31] De betekenis van woorden zijn daarom niet feitelijk, maar geworteld in onze manieren van kijken, oordelen en leven, (*PPF* §345). Zerilli (2025, p. 216) ziet in *aspect-zien* ook een politieke lading aangezien het iets is waarin iemand overtuigd kan worden:

> *aspects (like beauty) point to something that I can try to get you to see because it is there, but not in the way you would not have to see it for yourself.*

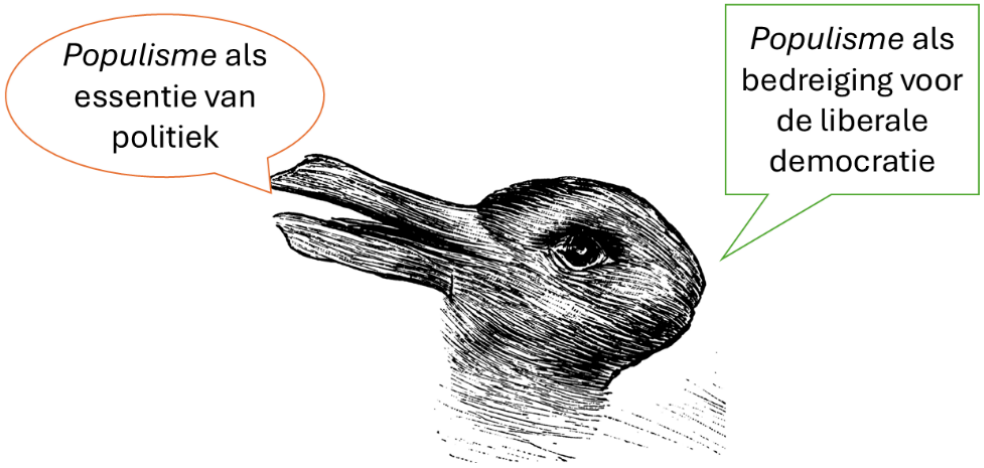
---

[27] Dit is slechts een vaststelling om het gebruik van *aspect-zien* te verklaren, het is geen kritiek.
[28] Bij *familiegelijkenissen* was het aan de hand van '*game'* en '*reading'*
[29] *Aspect-zien* komt al eerder aan bod, bijvoorbeeld in (Wittgenstein, 2019, p. 40 §74)
[30] Dit is volgens de lezing van Mulhall en dit toont weer de kritiek op de Platoonse logos
[31] Ook gebruikt hij nog het voorbeeld van het zien van gelijkenis in gezichten

Voor zij die geen andere aspecten zien, gebruikt Wittgenstein de term *aspect-blindheid (Aspektblindheit*). Zerilli (2025, p. 217) beschouwt *aspect-blindheid* ook als een politiek fenomeen, omdat het voortkomt uit een vasthoudendheid aan een Platoonse, binaire opvatting van waarheid. Wie *aspect-blind* blijft, is niet in staat om veranderingen in *familiegelijkenissen* als een nieuw beeld te herkennen, en kan daardoor ook niet worden overtuigd om de wereld vanuit een ander perspectief te benaderen (Zerilli, 2025, p. 217). In de vorige paragraaf stond al dat er in het *populisme* debat sprake is van verschillende aspecten. In de volgende paragraaf zal er worden ingegaan op de vraag hoe het kernbegrip *aspect-zien* uit de '*PPF'* kan bijdragen aan het *populisme debat.*

4.6 *Populisme* als aspect-zien

> *I observe a face, and then suddenly notice its likeness to another. I see that it has not changed; and yet I see it differently. I call this experience "noticing an aspect".* (*PPF* §113)

Figuur 1: Eend-konijn illustratie, een soortgelijke als in de 'PU' (§118), bewerkt door Stefan Dwarswaard en PowerPoint

Welk aspect nemen we waar? Zien we *populisme* als een essentie van politiek (Laclau, 2005), of zien we het als een bedreiging voor de *liberale democratie* (Mudde, 2018)? Is *populisme* een eufemisme, een alien bacterie die de bevolking infecteert, of een ere-badge (Maly, 2020, p. 450)? Op welke manier aanschouwen (*Anschauungsweise*) we *populisme* (PU §144). Het is mogelijk dat u tijdens het lezen van deze paper een nieuw aspect van *populisme* ziet. Door concepten op een andere manier waar te nemen, nemen zij plots een nieuw aspect aan. Dit

noemt Wittgenstein (*PPF* §140) *het oplichten van een aspect (das Aufleuchten des Aspekts).*[32] *Figuur 1,* is daarom een voorbeeld van hoe meerdere aspecten plots kunnen verschijnen in een *taalspel*. Het is daarom niet de vraag *wat* de universele definitie van *populisme* is, maar welk aspect van *populisme* wordt waargenomen in de verschillende *taalspelen*?

Laclau en Mouffe benaderen *populisme* vanuit hun opvatting van *democratie*, die afwijkt van het model van *liberale democratie* (Mouffe, 1999; 2000; 2018). Omdat de benadering van *democratie* van Mouffe en Laclau verschillen, verschilt ook hun interpretatie van *populisme.* Wat ze daarom niet uitwerken is dat *populisme,* net als democratie uit *familiegelijkenissen* bestaat (Laclau, 2005, p. 7). Daarom wordt *populisme* in alle vormen van politiek essentieel (Laclau, 2005, p. 7). Dit geld ook voor Mudde en Kaltwasser (2017) die hun definitie juist op de *liberale democratie* baseren, wat leidt tot fundamenteel verschillende interpretaties van *populisme*. Daarom kunnen de interpretaties van Mouffe en Laclau tegenover die van Mudde en Kaltwasser gezien worden als slechts twee *taalspelen* en niet als een mogelijke universele benadering van *populisme.*

Overtuigen

Wittgensteins *aspect-zien* zou volgens meerdere politieke lezingen van Wittgenstein bijdragen aan het idee van overtuigen.[33] Crary (2010, p. 216) schrijft dat *taalspelen* een politieke lading hebben wanneer uitspraken niet bevestigd of ontkracht kunnen worden – denk bijvoorbeeld aan de voorbeelden in *sectie 1*, waar de voorbeelden 'waar' kunnen zijn, afhankelijk van wat ze bedoelen met *populisme*. Er is dan ruimte voor overtuigen, wat ontstaat wanneer een uitspraak herhaald wordt of overgenomen wordt door anderen. Hierdoor krijgt een specifiek aspect van *populisme* een herkenbare plaats binnen een *taalspel* (*PPF* §238). Wanneer we *populisme* zien als een *familiegelijkenisconcept* zou het waardeloos (en misleidend) zijn om te beweren dat *populisme* in *taalspellen* verkeerd wordt gebruikt, Baker en Hacker (2005, p. 225) vergelijken dit met het zeggen dat elk schaakstuk de regels van het schaken moet volgen:

---

[32] In deze sectie heb ik gefocust op deze twee aspecten, echter heeft populisme nog meer mogelijke aspecten die ik kort heb beschreven in *sectie 1* en in het voorbeeld van Groenteman (2025).

[33] Mouffe (1999, p. 750; 2000; p. 6), Zerilli (2025, p. 217), Temelini (2024, p. 71) gebruiken allemaal een quote uit Wittgensteins *On Certainty §611, §612:*

> *Where two principles really do meet which cannot be reconciled with one another, then each man declares the other a fool and a heretic. […] I said I would "combat" the other man, but wouldn't I give him reasons? certainly; but how far do they go? At the end of reasons comes persuasion*

Echter heb ik voor het nut van deze paper besloten om mij te focussen op de '*PU'* en zal ik deze twee paragrafen niet gebruiken en mij focussen op paragrafen uit de '*PU'*.

> *For it is not as if we have a concept of a chess piece, and then make sure that it obeys the rules; rather, what is called 'a chess piece' is a piece that is used in the game according to the rules (VoW 381 (F 55))*

Dit sluit aan bij Temelini's (2024) lezing van Taylor wanneer die zegt dat we conflict in de politiek slechts als periodiek oplosbaar moeten zien.

Overtuigen draait in het geval van *familiegelijkenissen* dus niet om feitelijkheid, maar als de praktijk om bepaalde aspecten te zien (Zerilli, 2025). Overtuiging kan worden gezien als de praktijk van het opnieuw zien van aspecten (Zerilli, 2025). Dit opnieuw zien is belangrijk voor een gedeelde wereld, waarbij meerdere aspecten niet worden gezien als schijn, maar als de basis voor gezamenlijk begrip (Zerilli, 2025). Een aspect-blind persoon zou in dit opzicht niet overtuigd kunnen worden wanneer redenen opraken (Zerilli, 2025).

Is er in het geval van *populisme* spraken van een mogelijkheid tot overtuigen of liggen de *taalspelen* rondom *populisme* te ver uit elkaar?[34] Om deze vraag te beantwoorden, zou het debat rondom *democratie* verder geanalyseerd moeten. Dit zou een relevant toekomstig onderzoek zijn.[35]

Sectie 5: *Populisme* definiëren is *chimerical*

> *Eine Hauptursache philosophischer Krankheiten — einseitige Diät: man nährt sein Denken mit nur einer Art von Beispielen.* (*PU* §593)

Deze zoektocht lijkt ingegeven door de behoefte aan conceptualisering, classificatie en het vinden van een vast referentiepunt binnen een pluralistisch discours. Maar juist die zoektocht kan filosofisch problematisch zijn. Zoals Wittgenstein stelt:

> *Denn, daß es mit gewöhnlichen Dingen zugeht, das zu sehen, verhindern uns auf mannigfache Weise unsere Ausdrucksformen, indem sie uns auf die Jagd nach Chimären schicken.* (PU §94)[36]

Wittgenstein beschrijft een filosofisch probleem als het najagen van iets dat we zelf door ons taalgebruik in het leven hebben geroepen. Hij gebruikt als analogie het najagen van chimaera – een mythisch wezen uit de Griekse mythologie, bestaande uit meerdere beesten.

---

[34] Zoals bijvoorbeeld het geval bij het debat rondom abortus (Zerilli, 2025)

[35] De vraag of het debat rondom *democratie* een *deep disagreement* is en dat er daardoor geen gedeelde achtergrond of geloof is, zoals Robert Fogelin formuleert, kan interessant zijn voor verder onderzoek (Zerilli, 2025)

[36] Dit citaat gaat over filosofen, echter denk ik dat het citaat ook betrekking heeft op politiek denkers als Mouffe, Laclau, Mudde en Kaltwasser.

Welk beeld zie je als iemand zegt: *Hij is een populist*? Zodra we dit onderzoeken, blijkt de betekenis afhankelijk van het *taalspel* waarin de uitspraak wordt gedaan. Door een afbakening te geven aan het gebruik van het woord *populisme,* zien we slechts een *taalspel*. Er is nog geen vaste afbakening over het woord *populisme* en in de interpretatie van Crary (2010) gaat deze er ook niet komen. Het doel van de '*PU'* lijkt het begrijpen van betekenis in menselijke activiteit en om betekenis terug te brengen naar het dagdagelijkse gebruik. Het gegeven dat *populisme* in verschillende omstandigheden wordt toegepast en daarmee een complex web van gelijkenissen heeft, maakt het woord volgens Wittgenstein niet dubbelzinnig of polysemisch[37], maar juist sterker zoals de verschillende vezels verweven in een touw (*PU,* §67).

Het woord *Populisme* heeft een andere betekenis wanneer het wordt gebruikt in een andere context. Door slechts één context te gebruiken als norm, iets wat automatisch gebeurt wanneer je *populisme* generaliseert, zorgt ervoor dat we verstrikt raken in conceptualistische verwarring. De rijkheid van *familiegelijkenissen* verdwijnt en daarmee ook het contact met het dagelijkse gebruik van het woord. Dit is wat we terugzien in de academische discussie. Beide benaderingen erkennen wel pluraliteit, echter wijzen ze elkaars interpretatie af, niet zozeer vanwege onwetendheid, maar omdat hun uitgangspunten radicaal verschillen. De taal die zij gebruiken vormt geen neutraal medium, maar weerspiegelt de strijd om betekenis, macht en legitimiteit. Mudde & Kaltwasser definiëren *populisme* als een *dunne ideologie* met een tegenstelling tussen *volk* en *elite*, wat zorgt voor een helder analytisch kader. Hun doel om twee kritieken over *populisme* te weerleggen: dat het een politieke strijdterm zou zijn die gebruikt wordt om politieke tegenstanders te veroordelen en ten tweede dat het te vaag is en daardoor op elke politieke figuur van toepassing is – zie *sectie 2* – is vanuit een essentialisme verklaarbaar, echter zien we in het dagelijks gebruik wel dat het een politieke strijdterm is en dat het in principe op elke politieke figuur van toepassing is (Laclau, 2005).

Laclau & Mouffe benadrukken het politieke potentieel van *populisme* als een *political logic of articulation.* Hun benadering van *democratie* biedt een alternatief voor de negatieve connotatie van *populisme* als demagogie, maar verliest het contact met het dagelijkse gebruik van *populisme* in Europese context. Juist omdat het zich wil loskoppelen van de nationalistische en rechts-radicale connotaties waarmee *populisme* doorgaans wordt geassocieerd in het dagelijks gebruik in een *liberale democratie*. Daarom is ook deze benadering van *populisme*

[37] Kritiek hierop is het best verwoord door Baker & Hacker (2005)

generaliserend. Wittgensteins filosofie stelt ons in staat om beiden *taalspelen* te analyseren en de pluriformiteit van *populisme* binnen deze *taalspelen* te beschrijven (PU §19).

Dit betekent niet dat definities overbodig zijn voor specifieke doeleinden – bijvoorbeeld wetenschappelijk onderzoek, beleidsvorming of politieke strategie – kan het zinvol zijn om grenzen te trekken (PU §§68–71). Maar zoals Wittgenstein benadrukt: waar we deze grenzen trekken, is geen kwestie van waarheid, maar van bruikbaarheid. De grens is geen weerspiegeling van een essentiële kern, maar een pragmatische beslissing. Toch is *populisme*, net als begrippen als 'spel', 'religie' of 'intelligentie', niet minder krachtig omdat het zich onttrekt aan een exacte omschrijving. Het feit dat het gebruikt wordt zonder consensus over de betekenis, bewijst juist zijn functioneren in taal (Temelini, 2024, p. 80). De taak van de filosoof is daarom niet om een definitieve betekenis vast te leggen, maar om de verwarring te verhelderen. Niet door de vraag *wat is populisme?* te beantwoorden, maar door te laten zien hoe die vraag ontstaat, welke vormen van gebruik eraan ten grondslag liggen, en welke wereldbeelden erdoor in conflict komen.

Wittgensteins benadering toont ons daarom geen oplossing in de vorm van een sluitende definitie, maar een manier om het chimerische karakter van die zoektocht te doorzien.

Discussie

Deze bachelorproef heeft geprobeerd een bijdrage te leveren aan het populismedebat door het concept te benaderen via Wittgensteins *PU.* Deze benadering biedt enerzijds ruimte om de begripsverwarring rond populisme te verhelderen, maar kent ook tekortkomingen.

In de bachelorproef heb ik mij gefocust op Wittgenstein en heb ik geen anderen taalfilosofen behandeld. Mogelijk vervolgonderzoek zou het begrip *populisme* kunnen behandelen aan de hand van andere taalfilosofen en onderzoeken hoe Wittgensteins benadering verschilt van die van andere taalfilosofen. Door andere taalfilosofen te implementeren zou het begrippenkader van Wittgenstein dat is gebruikt in deze bachelorproef ook kritisch kunnen worden benaderd.

Conclusie

Deze bachelorproef vertrok vanuit de vraag hoe Wittgensteins taalfilosofie in de '*PU'* bij kan dragen aan het debat over de betekenis van het woord *populisme*. Het hoofdargument dat doorheen deze tekst is opgebouwd, is dat *populisme* beter begrepen kan worden als een *familiegelijkenisconcept* binnen verschillende *taalspelen*, dan als een strikt te definiëren

begrip. De discussie over wat *populisme* is, is in wezen een discussie om aspecten binnen *taalspelen*. Als we blijven vasthouden aan een metafysische definitie van *populisme* dan belanden we op het gladde ijs van de Platoonse logos. Daarom wordt voorgesteld om samen met Wittgenstein terug te gaan naar de ruwe grond van het dagelijkse gebruik en *populisme* in zijn verschillende aspecten te kennen en te zoeken naar de verschillende *taalspelen*, waar we *populisme* in gebruiken.

Deze bachelorproef beoogt om zonder te vervallen in definitiedrang, het debat over *populisme* filosofisch te verhelderen door het in kaart brengen van de *taalspelen* waarin het woord functioneert. Waar veel wetenschappelijke benaderingen streven naar eenduidigheid, toont Wittgensteins taalfilosofie dat betekenis vaak niet op een vaste kern rust, maar op een netwerk van *familiegelijkenissen*. *Populisme* lijkt uit de eerste twee secties zo'n begrip te zijn: contextgevoelig, veelzijdig en steeds in beweging.

De pogingen van Mudde en Kaltwasser enerzijds, en Laclau en Mouffe anderzijds om *populisme* te duiden illustreren dit spanningsveld. Beide benaderingen leveren waardevolle inzichten maar verliezen op verschillende manieren het contact met het alledaagse gebruik. Ze vertegenwoordigen elk een *taalspel* met eigen regels en doelen, en de strijd tussen deze posities is minder een kwestie van wie het bij het juiste heeft, dan van welke aspecten van *populisme* ze zichtbaar maken en welke ze juist onzichtbaar laten.

De bijdrage van Wittgenstein aan het *populisme*-debat ligt als eerste in de afwijzing van generalisaties en scherp afgebakende definities en terug te gaan naar het dagelijkse gebruik van *populisme*. En ten tweede door *populisme* te begrijpen in de verschillende *taalspelen*.

De zoektocht naar een definitie van *populisme* is volgens mijn analyse aan de hand van Wittgensteins *PU* een *chimerisch* streven. Tegenover dit *chemerisch* streven naar een sluitende definitie, stelt Wittgenstein een manier van kijken voor die ons in staat stelt om te zien waar en waarom er verwarring ontstaat over *populisme*. De praktische waarde van mijn analyse ligt in deze erkenning van de verschillende *familiegelijkenissen* van *populisme* omdat dit ons beter in staat stelt om te begrijpen hoe het woord *populisme* in de taal functioneert, een exacte definitie zou daarentegen niet tonen hoe *taalspelen* met elkaar botsen.

*Ich hätte gerne ein gutes [*Bachelorarbeit*] hervorgebracht. Es ist nicht so ausgefallen; aber die Zeit ist vorbei, inder es von mir verbesser werden könnte (*herschreven quote (*PU* p. 4))*[38]

Brussel, Augustus 2025.

[38] Ik heb *'Buch'* in Wittgensteins originele formulering veranderd in 'bachelorarbeit'

Bibliografie

Abts, K., & Rummens, S. (2007). Populism versus democracy. *Political Studies, 55*(2), 405–424. https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2007.00657.x

Abts, K., & Rummens, S. (2005). *Populist*ische democratie: Een contradictio in terminis. *Ethiek & Maatschappij, 8*(4), 27–49. https://doi.org/10.21825/em.94404

Arendt, H. (1972). *Wahrheit und Lüge in der Politik: Zwei Essays* [Truth and lies in politics: Two essays]. Piper.

Atkins, B. T. S., & Rundell, M. (2008). The Oxford Guide to Practical Lexicography. Oxford University Press.

Aytac, U. (2021). On the limits of the political: The problem of overly permissive pluralism in Mouffe's agonism. *Constellations*, 28(3), 417–431. https://doi.org/10.1111/1467-8675.12525

Baker, G. P., & Hacker, P. M. S. (2005). *Wittgenstein: Understanding and meaning: Volume 1 of an analytical commentary on the Philosophical Investigations, Part I: Essays* (pp. 201–226). Wiley-Blackwell.

Baker, P. C. (2019, January 10). *"We the people": The battle to define populism*. *The Guardian*. Retrieved from https://www.theguardian.com/news/2019/jan/10/we-the-people-the-battle-to-define-populism

Ben-Yami, H. (2017). Vagueness and family resemblance. In H.-J. Glock & J. Hyman (Eds.), *A companion to Wittgenstein* (pp. 407–419). Wiley-Blackwell. https://doi.org/10.1002/9781118328705.ch25

Boon, T., Geeraerts, D., & van der Sijs, N. (2005). *Van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal* (Hardcover ed.). Van Dale.

Crary, A. (2010). Wittgenstein's philosophy in relation to political thought. In A. J. Kania & S. Stump (Eds.), *Wittgenstein and contemporary philosophy of mind* (pp. 118–146). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203449400_chapter_6

De Vega, I. (2017, January 21). *Populism: The revenge of the forgotten man*. EL PAÍS English Edition. https://english.elpais.com/elpais/2017/01/21/inenglish/1485026427_223988.html

De Cleen, B., Glynos, J., & Mondon, A. (2020). *Populist* politics and the politics of "populism": The radical right in Western Europe. In P. Ostiguy, F. Panizza, & B. Moffitt (Eds.), *Populism in Global Perspective: A Performative and Discursive Approach* (pp. 127–146). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780429286062-10

De Cleen, B., & Stavrakakis, Y. (2017). Distinctions and articulations: A discourse theoretical framework for the study of populism and nationalism. *Javnost - The Public, 24*(4), 301–319. https://doi.org/10.1080/13183222.2017.1330083

Dylan, B. (1964). *The times they are a-changin'* [Song]. On *The times they are a-changin'* [Album]. Columbia Records.

Groenteman, G. (Host). (2025, 23 mei). *De kamer van Klok: Niemand ziet de huurbevriezing nog zitten, maar Wilders wil zijn bonus uitdelen* [Audio podcastaflevering]. In *De Volkskrant Elke Dag*. de Volkskrant. https://www.volkskrant.nl/podcasts/de-kamer-van-klok-niemand-ziet-huurbevriezing-nog-zitten-maar-wilders-wil-zijn-bonus-uitdelen~b5862a1b/

Karppinen, K., Moe, H., & Svensson, J. (2008). Habermas, Mouffe and political communication. *Javnost – The Public, 15*(3), 5–21. https://doi.org/10.1080/13183222.2008.11008973

Kruk, M. (2024). *Opstand: De populistische revolte en de strijd om de ziel van het Westen*. Prometheus.

Laclau, E. (2005). Populism: What's in a name? In D. Howarth (Ed.), *Populism and the mirror of democracy* (pp. 152–164). Verso.

Lee, W. L. (2019). "But one day man opens his seeing eye": The politics of anthropomorphizing language. In J. McCumber (Ed.), *Language and political thought* (pp. 167–185). Cornell University Press. https://doi.org/10.7591/9781501725630-012

Maly, I. (2020). *Algorithmic populism and the datafication and gamification of the people by Flemish Interest in Belgium*. Trabalhos em Linguística Aplicada, 59(1), 444–468. https://doi.org/10.1590/010318136858816202004 09

Mouffe, C. (1999). Deliberative democracy or agonistic pluralism. *Social Research: An International Quarterly, 66*(3), 745–758. https://www.jstor.org/stable/40971349

Mouffe, C. (2000). Wittgenstein, political theory and democracy. In *The democratic paradox* (pp. 60–79). Verso.

Mouffe, C. (2018). *For a left populism*. Verso Books.

Mudde, C., & Kaltwasser, C. R. (2017). *Populism: A very short introduction*. Oxford University Press.

Mudde, C. (2018, January 4). Zes hardnekkige misverstanden over *populisme*. *De Correspondent*. https://decorrespondent.nl/7786/zes-hardnekkige-misverstanden-over-*populisme*/143c5bff-81c4-073f-3e0a-96a2c153acf0

Podcast Filosofie. (2021, January 7). *Ludwig Wittgenstein* [Audio podcast episode]. In *Podcast Filosofie*. Transistor. https://podcastfilosofie.transistor.fm/episodes/ludwig-wittgenstein

Skinner, Q. (2022). Political philosophy and the uses of history. In R. Bourke & Q. Skinner (Eds.), *History in the humanities and social sciences* (pp. 194–210). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781009231053.009

Temelini, M. (2024). Using Wittgenstein's method to explain and understand democratic politics. In L. Rasiński, A. Biletzki, L. Koczanowicz, A. Pichler, & T. Wallgren (Eds.), *Wittgenstein and democratic politics: Language, dialogue and political forms of life* (pp. 64–88). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003485254-5

Wittgenstein, L. (2009). *Philosophical investigations* (4th ed., G. E. M. Anscombe, P. M. S. Hacker, & J. Schulte, Eds. & Trans.). Wiley-Blackwell. (Original work published 1953)

Zerilli, L. M. G. (2025). Wittgenstein, Arendt, and the problem of democratic persuasion. In L. Rasiński, A. Biletzki, L. Koczanowicz, A. Pichler, & T. Wallgren (Eds.), *Wittgenstein and democratic politics: Language, dialogue and political forms of life* (pp. 152–164). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003485254-14